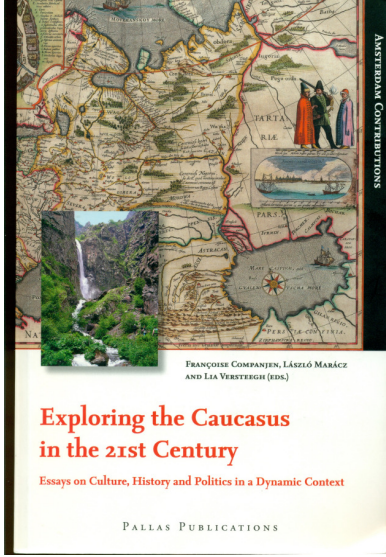

EXPLORING THE CAUCASUS IN
THE 21TH CENTURY

Osman Karatay*

Companjen, F. – Marác, L. –
Versteegh, L. (ed.), *Exploring the
Caucasus in the 21th Century*, Pallas
Publications, Amsterdam, 2010.

Eskiden insanlar, yani tarihin ve medeniyetin ağırlık noktasında yaşayan Ortadoğu kültürleri Kaf dağının ötesini iyi bilmediklerinden, çok zengin bir masal külliyatı oluşturmuşlardır. Bu masalların Kafkas gerçeğini ne derece açıkladığına inandıklarını bilemeyiz ama Kafkaslar 20 yy boyunca da bilinmeyen, kapalı bir bölge olmaya devam etti. Bu bakımdan, Amsterdam Üniversitesi'nden Com-

* Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE. karatay.osman@gmail.com

panjen, Marác ve Versteegh'in editörlüğünde hazırlanan Kafkaslar hakkındaki kitabın başlığı çok anlamlı. Burası ancak son dönemde görülebilir ve erişilebilir hale geldi ve bir taraftan da çok sayıda habere kaynaklık ederek küresel dikkatleri üzerine çekti. Bu bakımdan, bölgenin çağdaş bir keşfinin gerektiği ortadadır.

Exploring the Caucasus anladığımız manada bir uluslararası ilişkiler kitabı değil. Okuyucuyu Kafkaslarla tanıştırmayı amaçlayan bir grup bilim adamının yazıdan, edebiyattan başlayarak nüfus cüzdanlarına kadar çeşitli konuları inceleyerek yaptıkları geniş ölçekli toplumbilim yazılarının bir bütün oluşturmasıyla teşkil edilmiş. Yani, bölge çalışmalarının dünyada geldiği aşamayı takip eden bir çalışma. Bizde uluslararası ilişkilerden sadece diplomasiyi anlayanlar, elbette burada edebiyat veya sosyolojinin en üst seviyede bir "bölgeyi anlama vasıtası" olarak kullanılması- nı yadırgayacaklardır.

Çerkezlerin Ruslarca 1863'teki tehcirini ilk çağdaş soykırım olarak tasnif eden R. Does, makalesinde Kafkaslardaki toplulukların toprak ve siyasetle ilişkilerine dair derin tarihten gelen dalgaları alarak ilginç bir saptama yapar: Eskiden beri devlet nedir bilmeyen dağlı etnik topluluklar Sovyet döneminde cumhuriyet veya özerk bölge sahibi oldular. Sovyet döneminde kendi topraklarında azınlıktaydılar ama 20 yıldır süreç tersine işledi ve etnik tektürlüleşme yaşandı. Şimdi hem Ruslar buralardan gitti, hem de herkes kendi etnik bölgesine çekildi. Böylece tarihteki Kafkasların aksine, şimdi etnik sınırların belli olduğu, siyasallaşmış topluluklar ortaya çıktı. Dolayısıyla top-

---

rak ve egemenlik paylaşımına sıra gelince kavga gürültü başlıyor. Kafkasların Rusya'nın arka bahçesi mi, serhat bölgesi mi olduğunun tartışıldığı bir ortamda, Rusların genel olarak burada ne yapacaklarını bilmedikleri görülüyor. Uygulanan (merkezileşme ile federallik arasındaki çeşitli derecelerdeki) siyasetlerin hepsi de bıçak sırtı ve ne yapılırsa yapılsın artık Ruslar etnik olarak Kafkaslardan çekiliyorlar. Artan merkezileşme bağımsızlık söylemlerine hak kazandırıyor, artan federallik ise bunları zaten bağımsızlığa yaklaştırıyor. Kafkasların bölünmüşlüğü ve küçüklüğü Rusya karşısında gücünü orantısız hale getiriyor ama mevcut süreçlerin önümüzdeki dönemlerde farklı manzaralar sergilemesi beklenebilir.

M. Kemper hayatta okunabilecek -bence- en güzel bilimsel makalelerden biriyle katkıda bulunmuş. Makalenin başlığında Dağıstan'ı bir Arapça adası olarak nitelemiş ve ülkedeki Arapça kullanımının tarihini veriyor ama makale bittiğinde Dağıstan'ın bütün toplumsal ve siyasal tarihini akıcı bir dille okumuş oluyoruz. Kemper bu aykırı makalesinde pek çok ezberi de bozuyor. Mesela Hacı Murat ve Şeyh Şamil'in şahsındaki Kafkas mücadelelerinin, şimdilerde yerleşmiş 'Müridizm' kavramıyla bilinen tasavvufun (Nakşilik) etkisiyle açıklanamayacağını, apayrı bir akım ve hareket olduğunu söylüyor ve ekliyor: Tasavvuf, bazı istisnalar dışında Şamil'i desteklemedi ve eleştirdi.

Dünyada çok dilli çok ülke vardır ama muhakkak bir dil diğerlerine göre daha yaygındır ve ortak iletişim vasıtası haline gelmiştir. Küçük bir ülke olan Dağıstan'da ise sayılamaya-

cak kadar dil vardır ve en büyüğü olan Avarca ancak yüzde 23'lük orana sahiptir. Şimdiye kadar kitaplarda, sahil bölgelerinde yaşayan Kumuklar sayesinde Türkçenin bölgede geçer dil olduğunu, Rusların gelişiyile birlikte Türkçenin etkisini yitirdiğini okuyorduk. Kemper'e göre ise, nüfusun çoğunun yaşadığı dağlık bölge halklarının dünya ile iletişimi sağladıkları sahil bölgesiyle temaslarında Türkçenin önemini vurgular ama kendi aralarında ortak iletişim dilinin Arapça olduğunu söyler. Burada ücre köylere kadar çok sıkı bir medrese sistemi vardı ve insanlar konuşma ve yazma seviyesinde Arapça öğrenirdi. Hatta asıllarının Arabistan'dan geldiğini söyleyen ve hâlâ Arapça konuşular köylerin varlığı biliniyor. Bu durumun sonucu, dağlık bölgelerden beklenemeyecek çok zengin bir edebiyatın ortaya çıkması olmuştur. Dağıstan'daki Arapça yazmaların kayda değer bir kısmının yerelde her şeyi yakıp yakın komünistlerin barbarlığından kurtarılarak, Petersburg'a gönderilmiş olduğunu da öğreniyoruz. İlginç olan şey, Kemper'dan öğrendiğimize göre, Şamil'in cihadı bitirildikten sonra Dağıstan'da Arapça öğreniminin daha da artması, eskiden kendi aralarında ve İslam dünyasıyla iletişimde kullanılan bu dilin, şimdi Ruslarla iletişim için kullanılmasıdır. Tabii bu durum Sovyet döneminde son bulmuştur.

Makalede çeşitli Türk memleketlerindeki Ceditçilik akımlarının Dağıstan'daki yansımaları, Komünizm döneminde ülkede İslam'ın durumu ve şu anda tamamına yakını Müslüman olan Dağıstan'daki İslami gelişmeler gibi önemli ve ilgi çekici konuları da usta bir kalemde okuyabiliyoruz.

Kafkas dağlık bölgesi akla hemen Çeçenleri getiriyor. Bu cesur ve gerçekte anlaması zor halkın hikâyesi olmadan böyle bir kitap eksik kalırdı ve bunu M. Jansen Rus edebiyatının ünlü kalemlerinin şahitliğinde yapıyor. Çeçenleri anlamak zor dedim, zira 1946 yılında onbinlerce insanın ölümüyle sonuçlanan bir tehcirle vatanlarından sürüldüler ama on yıl sonra gittiklerinden daha kalabalık olarak geri döndüler ve iki kuşak içinde nüfusları yaklaşık dörde katlandı. 1994-96 ve 1999 savaşlarını okuduktan sonra hazır zamana dair değerlendirmeleri alıyoruz ve Rusya'nın sorunu çözmek için Çeçenistan'da iktidara yerleştirdiği güya kendi adamı olan Kadırov'la başının büyük dertte olduğu yorumlarına rastlıyoruz. Bu arada, Jansen'in edebiyat ahlıklarına bir katkı da biz yapalım. Yazar, Kadırov'u ezici bir çoğunlukla iktidara getiren ilk seçimlerde ölü kimselerin bile oy kullandığını yazıyor. Aklıma Gogol'ün "Ölü Canlar"ı geldi. Rusya'da galiba ölüleri çalıştırmak alışıldık bir uygulama.

Kitabın editörlerinden F. Companjen üç Güney Kafkas devletindeki geçiş ve dönüşüm süreçlerini karşılaştırmalı olarak ele alıyor ama nihayet üçünün de dönüp dolaşıp birbirinin aynı olduğu noktasına geliyor. Companjen'in ana uğraşı diktadan demokrasiye geçişe dair yaşanmış örneklerden çıkılarak oluşturulmuş kuramları burada görmeye çalışmak ama sözkonusu kuramlar 20 yıl içinde geçişin tamamlanacağını öngörürken, bağımsızlıktan 20 yıl sonra yazılmış bu yazı mevcut hali çok karamsar bir tabloyla betimliyor. Yazıda dönüşüme engel olan veya yavaşlatan çeşitli hususlar sıralanıyor. Birinci sırayı eskiden komünist döne-

min kaymağını yiyen 'kanuni hırsızlar' olan bürokrat takımının yeni dönemde yeni yapılanmalarla kayıplara uğrayacakları endişesiyle kurumsal dönüşümlerin önüne geçmeleri alıyor. Rejim değişmekle birlikte bunlar makamlarını koruyor ve kurumlarda yapısal değişiklik olmadıkça şahsi çıkar sağlamayı sürdürüyorlar. Dolayısıyla, ideolojik olmasa bile, uygulama da gelişme ve değişmeye sürekli ket vuruyorlar.

Bir başka kaydadeğer engel olarak dikey geniş aile yapıları gösteriliyor. İktidar sahiplerinin yakın ve uzak çevreleri kendilerini iktidarın ortağı, dolayısıyla nimetlerinin paylaşımcısı olarak görüyorlar. Böylece bu kimselerin siyaseten geniş ve çok katmanlı bir toplumsal destek yerine, dar ama hem çıkar, hem de başka yakınlıklar üzerinden sıkı örgütlü derin toplumsal desteklerinin olduğu görülüyor. Böyle bir yapı ise en başta demokratik şuurun gelişmesinin önünde engel olarak duruyor.

Companjen'in bir başka vurgusu batıda demokrasinin devlete karşı halkın mücadelesiyle gelişip yerleştiği şeklinde. Burada ise insanlar devlete ve devltililere karşı kendilerini korumak değil, devleti ve topraklarını komşularına karşı korumakla meşguller. Dolayısıyla bireysel hak ve hürriyetlerin her kademedede artırılmasını öngören demokratik süreç burada gündemin gerisinde kalıyor. Companjen'in bu tespitini doğrulayacak örnekler var. Romanya ve Bulgaristan gibi ülkeler çok sıkı diktatörlükler yaşamış olmakla birlikte, ortada toprak sorunu, dolayısıyla hayati ölçekte bir 'milli dava' bulunmadığı için, demokratik süreç diğerlerine kıyasla daha iyi işlemiştir.

Demokratik gelişmede kültür ko-yucu temel bir unsur olarak dinin rolünü irdeleyen yazar, bir genelleme yaparak Ortodoklarda demokrasinin, Müslümanlarda ise kadın haklarının, dolayısıyla kadın katılımının geride kaldığı şeklindeki genel yargıya işa-ret ediyor ama bu ikinci hükmü Azerbaycan için söylemek herhalde kolay değildir. Azerbaycan'da kadın-ların siyasi süreçlere katılımı güya gelişmiş Batı demokrasilerini kıskan-dırarak seviyede gözüküyor ama top-lamda demokratik gelişmede büyük adımlar atılmadığından, meyveleri fazla gözüküyor.

Yalnız yazarın tarihi zemini açık-larken bilgi bazı hatalarına düştüğü görülüyor. Örneğin Ermeniler 1. Dün-ya Savaşı'nda Osmanlılara yeniliyor ve Erzurum ve çevresindeki şehirleri kaybediyorlar. Yine bu savaşlarda bir milyon kadar Ermeni Türklerce öldü-rülüyor. Ciddi bir çalışmada bu tür-den tarih hatalarının olmaması bek-lenirdi.

Bu çalışmayı kaldığı yerden M. Bader devam ettiriyor. Üç Güney Kaf-kas devletindeki siyasi yapıları, daha doğrusu iktidarları ve toplumsal da-yanaklarını inceliyor. Önceki yazıda geniş aile (*clan*) konusu daha yerine oturtuluyor ve ismi bölgesellik ola-rak konuyor. Komünizmden çıkmış ülkelerde farklı ideoloji ve akımlara sahiplik edecek toplumsal katmanlar bulunmadığından, bunun yerini böl-gesellik alıyor. İnsanlar kendi mem-leketlerine dayanarak siyasi güç sa-hibi oluyorlar. Bu aynı zamanda par-tilerin birer bölge partisi haline gel-mesine yol açıyor. Bu yapı fikirleri değil kişileri öne çıkartıyor. Esasında birbirinden farkı bulunmayan parti programlarının halk nazarında anla-

mı kalmıyor ve tamamen kişilere oy veriliyor. Örneğin, Ermenistan'da parti programlarının hiçbir önemi yok (Biz Bader'in söylemediğini söy-leyelim: Hepsi de uç milliyetçi olan partilerin herhangi bir konuya farklı yaklaşımları bulunmuyor).

Bu şartlarda siyasi partiler, gücü-nü doğum bölgelerinden alan iktidar seçkinlerinin çıkarlarını koruma ve kollamada birer vasıttan başka bir şey değil. Böyle çıkar ilişkilerine da-yalı sıkı örgütlenmeler karşısında muhalefet partileri aydınların birer fikir kulübü olarak kalıyor ve özelli-kle basında fazla varlıkları olmadığı için, seslerini duyurmakta güçlük çe-kiyorlar. Kazanamayacakları şeklin-deki karamsarlık ise bir kısır döngü-ye dönüşüyor ve sonuçta seçimlerin sonucu önceden belli oluyor. Bu yüz-den, bölgedeki üç ülkede de yönetici-ler makamlarında uzun süre otur-muşlardır. Bader bunu söylemiyor ama biz 2004 başında kadife devrim-le gelen Gürcistan cumhurbaşkanı Saakaşvili'nin de şimdiden uzun süre koltukta kalmış biri olduğunu söyle-yebiliriz. Üstelik yakın zamanda gi-deceğine dair işaretler bulunmuyor.

Güney Kafkas ülkelerindeki yöne-timlerin bir başka özelliği başkanlık sistemleri. Başbakan bulunsa bile, ic-ranın sahibi fiilen cumhurbaşkanı ol-duğundan, tek adam olan cumhur-başkanlarının yanında silik kalıyor-lar. Biz burada bir parantez içinde karizmanın öne çıkışına vurgu yapa-cağız. Güçlü bir adam başbakan oldu-ğunda cumhurbaşkanı silikleşebili-yor, hatta kukla haline gelebiliyor. Sırbistan'da Milošević başbakandı a-ma birinci adamdı. Rusya'da Putin döneminde başbakanın adını bilmi-yoruz, şimdi ise Putin başbakan oldu

ve adiyattan haberlere konu olmasa cumhurbaşkanının adını bilmeyeceğiz.

Bader'in Güney Kafkasları iyi tahlil ettiğinden kuşkulandırılabilir. Daha ziyade genel siyaset kuramları içinde Güney Kafkaslardaki gelişme ve olguların nereye oturduğunu görmeye çalışıyor. Yöntemi de öyle. Önce kuramı ve gerçek duruma dair beklentileri sıralıyor, ardından kısaca nesne bölgeden örneklere değiniyor.

Gürcistan örneğinde toplumsal dönüşüm konusunu sorgulayan O. Reisner, nüfus cüzdanlarından etnik kimliğin silinmesi tartışmasını ve bu esnadaki tartışmalardaki yaklaşımların 'yükselen değerler' ile ilişkisini irdeliyor. Sovyet dili eskidiğinde 1980'lerde daha açık olmak üzere, aydın tabakası milliyetçi bir söylem üzerinde fikir birliği etmişken, milliyetçi-devletçi yapının avukatları haline gelmiş bu güruhun şimdilerde toplum üzerindeki etkisini kaybettiği ve çeşitli kaynaklardan ortaya atılan, çoğunlukla onlara yabancı demokrasi ve insan hakları gibi kavramlar üzerinden bireysel alanı öne çıkaran Batıcı söylem karşısında, özellikle genç kuşak nazarında gerilediği görülüyor. Reisner'in Gürcistan'la ilgili bir diğer tespiti ise, burası çalışılırken daha köklü ve derinde bulunan Ortadoğu kaynaklı siyaset algısının göz ardı edilmemesini önermesidir.

F. Companjen, kitaba diğer bir katkısında Ağustos 2008 çatışmalarını anlatıyor. Gürcülerin Güney Osetya'daki Rus birliklerine saldırması ve Rusların şiddetli cevapları neticesinde Gürcü kuvvetleri Güney Osetya'yı tamamen boşaltmışlar, ardından Abhazya'nın Gürcü denetiminde kalan son bölgeleri de Abhaz-Rus or-

tak harekâtıyla Gürcülerden alınmıştı. Makalede ilgili tarafların gözüyle önceki ve sonraki gelişmeler değerlendirilse de, Ağustos 2008'i anlamak için yeterli bir çalışma olduğunu söylemek zor. Hukuki sonuçlara dikkat çekilmesi daha önemli. Rusya'nın (ve Nikaragua'nın) G. Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanıması, aynı hukuki konumda bulunan Çeçenistan'ın bağımsızlık iddiası önünde hiçbir hukuki engel bırakmıyor. Ve Rusya kendi dışındaki bölgelerde barış korumak adına silahlı harekâta bulunabilirken, yarın Azerbaycan'ın işgal altındaki kendi topraklarını kurtarması için silahlı seçeneğe başvurmasına itiraz etmek anlamsızlaşıyor.

Hukuki sonuçları C. Hille değerlendiriyor ve G. Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığının tanınmasını uluslararası hukukta yeni bir çağın başlangıcı olarak görüyor. Yazarın dikkat çektiği üzere, Rusya bu bağımsızlığı tanıırken keyfi ve sebepsiz görünmemeye çalışıyor. Bir nevi, kısa bir süre önce Batı öncülüğünde bağımsızlığı ve Sırbistan'dan kopuşu tanınan Kosova'ya cevap vermiş oluyor. Uluslararası hukuk tüm ülkelerin toprak bütünlüğünü temin ederken ve Sırbistan için toprak bütünlüğüne dokunulmayacağını ifade eden 1244 no'lu BM bildirgesi varken, Sırbistan'dan ayrılma hakkı bulunmayan özerk bölge konumundaki Kosova'nın ayrılmasının tanınması Belgrad ve Moskova'da hukukun çiğnenmesi olarak görülmüştü. Kosova ve destekçilerinin görüşü ise ayrılma hakkını tanıyan yasanın var olduğu, Milošević tarafından kaldırıldığı şeklindeydi. Benzer durum sadece Abhazya için var. 1921'de Sovyetlere katıldığında burası Gürcistan gibi ayrı bir cumhuriyetti ama Stalin dö-

---

neminde durum değiştirilip Gürcistan'a bağlandı. Hukuki savlarda bu kadar geriye gidip delil bulunabilir mi, bu tartışılır ama gerçek olan şey G. Osetya için böyle bir durumun olmaması. Bir önceki yazıda Compañen'in dile getirdiği gibi, son derece fakir şartlardaki 60 bin Oset'in bağımsız bir devleti yürütemeyeceği ortada ve eninde sonunda Rusya'nın bir bölgesi olan Kuzey Osetya ile birleşecek. Böylece Rusya 2008 harekâtıyla aslında askeri yolla toprak kazanmış olacak.

Kitabın editörlerinden L. Vers-teegh ise Azerbaycan ve Ermenistan'daki ifade özgürlüğü konusunu Avrupa Konseyi (bağlamında hazırlanan raporlar) bağlamında değerlendiriyor. Raporlar Azerbaycan'da muhalif gazeteciler üzerinde baskı olduğunu ifade ederken, Ermenistan'da durum çok feci. Vakıa, siyaseten iktidardan farklı bir basın veya aydın takımı bulunmuyor ama örneğın gazetecilerin bir yolsuzluk veya usulsüzlüğü haber yapmaları dünyanın neresine giderlerse gitsinler, bulunup öldürülmeleri için bahane olarak yetiyor. Böyle bir şeyin dünyada eşı bulunmuyor. Ayrıca, Ermenistan'daki seçimlerin hiçbirini Avrupa'da beklenen ölçütlere uygun değil.

E. N. Martínez ise aynı örnekleme üzerinde sanat özgürlüğünü inceliyor. Makalesi bir uzman incelemesinden ziyade, Azerbaycan ve Ermenistan'a ziyarette bulunmuş bir İspanyol iletişim bilimcinin tanıştığı birkaç sanatçı üzerinden edindiğı izlenimlerinden oluşuyor. Tabii sanat diyince çağdaş sanat ve içeriğindeki aykırılık, sistem karşıtlığı konu ediliyor. Onun birkaç örneğı sanatçıların mevcut devlet ideolojilerinden azade

olarak birbirleriyle diyalog istedikleri şeklindeki genellemesini haklı çıkarmaya yeter mi, bilinmez. Hoş ifadelerle sanatın sınırötesiliğinden bahsetmek güzel ama ötekileme sınırlarını ören sanatı görmeyerek de gerçeğı yakalama imkânımız kalmaz. Ermeni kinciliğı ve onun ürünü olan terörü de kuşkusuz belli bir sanat ortamından beslenmektedir.

MISIR'DA İNGİLİZ İŞGALİ. OSMANLI'NIN DİPLOMASİ SAVAŞI 1882- 1887

Şefaattin Deniz*

Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali. Osmanlı'nın Diplomasî Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Ortadoğu, Tunus'ta başlayan halk hareketleriyle birlikte bir anda dünya gündeminin merkezine oturdu. Bu halk hareketlerinin Ortadoğu'nun en önemli aktörlerinden Mısır'a kayması gözlerin bu ülke üzerinde odak-

lanmasına neden oldu. Mısır halkının on sekiz günlük direnişi otuz yıllık diktatör Hüsnü Mübarek'in ve belki de rejiminin sonunu getirdi. Bu olaylar zinciri daha başka hangi ülkeleri etkileyecek ve bölgede dengeler nasıl değişecek? gibi sorular uluslararası uzmanların, siyaset bilimcilerin konusu olacak. Burada tarihçilerin gündeme katkısı nasıl olabilir? Sorusuna verilebilecek cevap, bugün yaşanan olayların doğru bir şekilde analizinin yapılabilmesi için olayların tarihsel sürecini ortaya çıkarmaktır.

Ortadoğu'da bu halk hareketlerinin başlamasından yaklaşık bir yıl önce İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınlarından Khaled Fahmy'nin "Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa Ordu ve Modern Mısır", daha sonra Tarih Vakfı'ndan Afaf Lütfi Al Sayyid Marsot'un "Arapların Fethinden Bugüne Mısır Tarihi" kitabı çıktı. Olayların hemen öncesinde ise Doç. Dr. Süleyman Kızıltoprak'ın "Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasî Savaşı" kitabı yine Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayıma hazırlandı. Bu kitaplar tarihin garip bir cilvesi olarak, yakın zamanda bölgede patlak verecek olayların arka planını görmelerine imkân sağlayacaktı. Bizim burada amacımız bütün bu kitapları değerlendirmekten ziyade Süleyman Kızıltoprak'ın hazırladığı "Mısır'da İngiliz İşgali" kitabını okuyuculara daha yakından tanıtmak olacaktır.

Kitap giriş ve dört bölümden oluşuyor. Yazar kitabın temel amacını "Mısır sorunu özelinde, Abdülhamid'in diplomasîyi ne derece etkili kullandığını incelemektir" şeklinde özetliyor. Mısır'ın İşgali, Osmanlı Devleti açısından sadece diplomatik alanda

* M.S.G.S. Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi bölümü, doktora öğrencisi; İstanbul Bilim ve Sanat Merkezi, Tarih birimi.

cereyan etmiş bir olay olduğundan, modernleşme döneminde devletin diplomasiyi ne kadar etkili kullanarak bildiğini ortaya koymak açısından önemlidir. Bu kitap işgalin beş yıl öncesi ve sonrasında yaşanan olayları analiz ediyor.

Arşiv kaynaklarının, Batıda ve Mısır'da yayımlanan eserlerle birlikte yoğunlaşarak ortaya konulması kitabın uluslararası bir nitelik kazandırmıştır. Yazarın Yüksek Lisans tezinin konusunun Memlukler olması, Mısır tarihine daha geniş perspektiften bakabilme imkânı sağlamıştır.

Kitabın giriş bölümünde Mısır tarihinin bir panoraması ortaya konulmuş, ama özellikle Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki otoritesinin yerleşmesi üzerinde durulmuştur.

İşgale Doğru: "Mali Kriz ve Yerel Tepkiler" başlıklı birinci bölümünde; *sömürgecilik* ve *emperyalizm* kavramlarından hareketle Mısır'ın nasıl sömürgeci güçlerin ağına düştüğünün veya düşürüldüğünün bir analizi yapılmıştır. 1798 yılında Napolyon'un işgaliyle birlikte Mısır'ın stratejik ve ekonomik değeri daha da fark edilmiştir. Hidiv İsmail ile birlikte lükse varan harcamalar, tutarsız yatırımlar, gereksiz fabrikalar, Sudan ve Habeşistan'ı Mısır'a katma çabalarının üstüne fellahların çalışma koşullarının olumsuzluğu bir taraftan ülke içinde tepkilere neden olurken, diğer taraftan da ülkeyi büyük bir borç batağına sürüklemiştir. Bu arada borçlanmada etkin bir kişilik olan Nubar Paşa'da rüşvet ve komisyon adı altında aldığı paralarla servet sahibi olmuştur.

Bütün bu borçlanma politikaları Mısır'ın dışa bağımlılığı sonucunu

doğurmuştur. Borçlandırma yoluyla devletin iç işlerine müdahale etme politikası sadece Mısır'a özgü bir politika değildi, benzer kaderi daha sonra başka devletler de yaşayacaktı. İsmail Paşa ve Mısırlı yöneticiler bu süreci doğru okuyamadılar. İsmail Paşa'nın hıdivliği Tefvik Paşa'ya devrettiği sırada Mısır'ın yıllık geliri 8 milyon cüneyh iken buna karşılık borcu ise 90 milyon cüneyh idi. İsmail Paşa durumu kurtarmak için Hidiviyete ve kendisine ait Süveys hisselerinin İngilizlere satışını bir çözüm olarak görüyordu. Darboğazdan kurtulmak için yapılan bu hamleler de yeterli olmayacak, 1876 yılına gelindiğinde Mısır borç ödemelerini durdurduğunu açıklayacaktı. Ekonomik çöküş siyasi çözülüşü de beraberinde getirecek, İsmail'in yerine geçen Hidiv Tefvik İngiliz ve Fransız temsilcilerin elinde bir oyuncağa dönecekti. 1880 tarihli Borçları Tasfiye Kanunu ile İngiltere ve Fransa Mısır'ın tüm gelir kaynaklarını kontrol etme ve düzenleme hakkını elde etti. Bu durum ülkenin nasıl bir darboğaza düştüğünün bir göstergesidir. Bütün bu yaşananlar "Mısır Mısırlıdır" sloganı ile Urabi Paşa'nın ortaya çıkışına zemin hazırlıyordu. Bu bölümde Kızıltoprak, Said ve İsmail paşaların borçlanma serüvenini, Mısır'ın Avrupa devletlerinin ağına nasıl düştüğünü ve Mısır'da başlayan milliyetçi refleksi analitik bir tarzda çözümlüyor.

Kızıltoprak kitabın ikinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin Mısır sorununa çözüm arayışlarını irdeliyor. Sorunun çözümü için Abdülhamid Mısır'a önce Ali Nizami Paşa heyetini, ancak heyet soruna dair herhangi bir çözüm üretmediği için bu defa da Derviş Paşa heyeti bölge-

---

ye gönderiliyor. Derviş Paşa heyeti Mısırlı halk ve askerlerin sevgi gösterileriyle karşılanırken yabancılar da o ölçüde tepki görüyor. Heyete hoş geldin ziyaretinde bulunanlar arasında Urabi Paşa da yer alıyor. Urabi Paşa ve arkadaşları yabancıların Mısır'daki etkisinin artmasından Hidiv'i sorumlu tutmaktadırlar. Derviş Paşa heyeti Mısır'da iken "Maltız Olayı" yaşanmış, bu olay dengelerin değişmesine, Mısır lehine olan Avrupa kamuoyunun sempatisi kaybolmasına neden olmuş, neticede İngiltere'nin Mısır'ı işgaline bir zemin teşkil hazırlamıştır. Bütün bu yaşananlar Mısır'da milliyetçi refleksleri geliştirmiş, nihayetinde Urabi Paşa'nın popülaritesinin artması neticesini doğurmuştur.

Bu bölümün en dikkat çeken yanlarından birisi Derviş Paşa'nın müteaddit defalar Mısır'a asker göndermesi için merkeze telgraf çekmesidir. Ayrıca İngiltere ve Fransa'da padişaha Mısır'a müdahale etmesi ve asker göndermesi için baskı yapmaktadırlar. Ancak padişah hem Derviş Paşa heyetinin bu telgraflarına, hem de İngiltere ve Fransa'nın baskılarına direnmektedir. Derviş Paşa merkeze çektiği telgraflarda Urabi'nin Mısır'dan uzaklaştırılmadan bu sorunların çözülemeyeceğini ve Urabi Paşa'nın Mısır için bir tehdit oluşturduğunu rapor ediyor. Ancak Padişah hamasi politikalar yerine reel politikalar peşindedir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ordunun zayıf durumunu görmüş, onu daha da zayıflatacak savaş ve sıcak çatışmalardan uzak tutmaya çalışmıştır. İstanbul konferansına katılan büyük devletler Mısır'da bozulan düzenin düzelmesi için Osmanlı askeri kuvvetinin Mısır'a müdahalesi konusunda ısrar

etmişler, padişah bir ara asker göndermeye razı gelmiş, ancak Türk askeri İskenderiye'ye ulaştıktan sonra yabancı donanmaların çekilmesini şart koşmuştur, tabii ki bu da onların işine gelmemiş, işler bu şekilde sürüncemede kalmıştır.

İngiltere Osmanlı Devleti'nin Mısır'a müdahalesinden her şekilde karlı ayrılacağını biliyordu. Osmanlı Mısır'a müdahale ederse İngilizler hem kendi askerini sıcak çatışmadan uzak tutmuş olacak, hem de Müslüman askerleri birbirleriyle çatıştırmak suretiyle her iki tarafı da yıpratmış olacaktı. Ancak Abdülhamid Osmanlı'nın kalbi olarak gördüğü Balkanlarda meydana gelebilecek olası hareketlenmelerden dolayı Mısır'a müdahale etmek istemiyordu. Bütün bu senaryoları görmüş olmalı ki bütün baskılara rağmen Mısır'a asker göndermek yerine olayları diplomatik yollarla çözüme yolunu tercih etmiştir. İngilizler Osmanlı'nın bütün girişimlerine rağmen mesnetsiz gerekçelerle Mısır'ı işgal etmiş, güçlü görüntüsüne rağmen Urabi Paşa ordusu iki saat içinde ağır bir yenilgiye uğramıştı. Nihayetinde Kahire'de Urabi ve arkadaşları tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Mısır'ın fiilen İngiliz egemenliğine girmesine neden oldu. Mısır'ın gerçek lideri hissine kapılan ama yönetim becerisinden yoksun olan Urabi asla amaçlarına ulaşamadı.

Derviş Paşa'nın Mısır'da kaldığı sürede yaptığı girişimler sonuçsuz kalmış, İngiliz işgaline engel olamamıştı. İngilizler Osmanlı'nın Mısır'a asker göndermesini istemiş gibi yaparken karşı tarafın bu teklifi reddetmesi için gereken siyaseti izlemekten de geri durmamıştır. Abdül-

hamid'in bir oyuna gelmemek için uzun hesaplar yaparken çekingen ve kararsız davrandığı da söylenebilir. Nitekim Kamil Paşa -hatıratında padişahın kuşkuculuk hastalığından dolayı birçok sorunda olduğu gibi-Mısır sorununda da aynı zaafının ortaya çıktığını belirterek, devletin çıkarlarının zedelendiğini ve ele geçirilen fırsatların kaçırıldığını ileri sürmektedir. Hâlbuki Abdülhamid savaşa yol açabilecek gelişmeler karşısında duyarlı davranıyor, diplomasiye önem veriyordu. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Osmanlı-Rus savaşı Abdülhamid'e idealist siyasetin değil, reel politikaların uygulanmasını öğretmiştir. Abdülhamid'in Panislamist siyasetine bu olay çok büyük darbe vurmasına rağmen sıcak çatışmalara girmekten yine de kaçınmıştır. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin asıl merkezini güvenlik altına almaya gayret ettiğinden Mısır'a müdahale ederek devleti bir maceraya sokmak istememiştir. Bundan dolayı Mısır'a asker sevkine hiçbir zaman sıcak bakmamıştır.

İngilizlerin Mısır'ı işgali tepkilere neden olmuş, İngilizler hem Fransa'yı hem de Osmanlı'yı teskin etmek için Mısır'ı boşaltacağına dair defalarca söz vermişlerdir. 1882-1922 arasında tam 66 kez bu sözü tekrarladılar.

Üçüncü bölüm tam anlamıyla "Diplomasi Savaşları"nın konu ediniyor. Osmanlı Devleti İngiltere'nin Mısır'ı boşaltması için girişimlerde bulunmak üzere Hasan Fehmi Paşa'yı Londra'ya gönderiyor. Ancak yapılan bütün girişimlere rağmen İngilizler olayı sürüncemede bırakmaya devam ediyor. Hasan Fehmi Paşa'nın Bâb-ı âli'ye gönderdiği raporlarda İngiltere'nin baştan beri "Mısır iç gü-

venliğini sağladıktan ve dış tehditlerden emin hale geldikten sonra boşaltacağız" dediğini ama bunun ne zaman olacağı hakkında kesin bir tarih vermekten şiddetle kaçındığını bildiriyordu.

İngiltere'nin Akdeniz ve sınırdaki egemenliğini devam ettirmek için İtalya'nın desteğine ihtiyaç duyması, İtalyanların Musavva'yı işgaline ses çıkarmaması, Osmanlı'nın daha büyük hayal kırıklıkları yaşamasına neden oldu. Osmanlı devlet adamları İngiliz ve Alman politikalarının arka planını görüyor, ama buna karşı politika üretmekte zorluk çekiyordu. Abdülhamid'in temkinli politikası bütün kitap boyunca kendini hissettiriyor. Sonuç itibarıyla Hasan Fehmi Paşa İngiltere'deki diplomatik görüşmelerden bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kalıyor. Ancak İngilizler Osmanlı'nın Mısır'daki egemenlik haklarını kabul ediyor, ancak tahliye zamanının henüz gelmediğini belirtiyordu. İngilizlerin Mısır'ı boşaltmama gerekçesi olarak Sudan olaylarını bahane ettiğini görüyoruz. Sudan'daki isyana İngiliz desteğine rağmen engel olunamıyordu. Abdülhamid Osmanlı çıkarları açısından Mısır'a olduğu gibi Sudan'a da asker göndermeyi kabul etmiyordu. Bu kitap bize göstermektedir ki bugüne kadarki algının ve paradigmanın aksine Mısır'ın Mehmed Ali Paşa ile birlikte Osmanlı'nın elinden çıkmadığıdır.

Abdülhamid'in dış politikasında büyük devletlerin en büyüğü ile bir savaşa girme macerasına yer yoktu. İngilizler Mısır'ı tahliye konusunda diplomatik mücadelesini son noktaya kadar sürdürdü. Gerçek amacı, askerini çekmek değil, "Mısır'dan askeri mi çekeceğim" diyerek zaman ka-

---

zanmaktı. Ayrıca “Biz askerlerimizi çekersek Fransa Mısır’ı işgal edecektir” diyerek Mısır’da kalmasını gerekçelendirmeye çalışıyordu.

1885 yılında İngiltere ile bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma ile Padişahın Mısır üzerindeki hakları önemli bir darbe yemiş ve İngilizlerin Mısır’ı işgali de meşrulaşmıştır. Osmanlının uzun vadedeki kaybı ise Mısır’dan İngiliz askerini çıkartamamak olmuştur. Ancak İngiltere’ye karşı tek başına mücadele verdiği göz önünde bulundurulursa diplomaside kolay bir lokma olmadığını da göstermiştir.

Abdülhamid bu antlaşmadan sonra Gazi Ahmed Muhtar Paşa’yı Mısır’a komiser tayin etti. Paşa 1877-78 Osmanlı Rus savaşındaki başarısından dolayı prestiji yüksek bir komutandı. İngilizlerin Kahire ve Londra’daki temsilcilerinin tahliye konusunu görüşmekten kaçınmaları sürekli birbirlerini adres göstermeleri sorunu çözümsüzlüğe itme amacını taşıyordu. Çünkü Mısır Hindistan yolu üzerinde kilit bir noktaydı. Muhtar Paşa’nın tahliye konusunda İngilizlere baskı yapması ve merkezi uyarması İngilizleri tedirgin ettiğinden dolayı kendi komiserlerini geri çağırıldılar ve Muhtar Paşa’nın komiserliğini de tanımayacaklarını duyurdular.

İngilizlerin Mısır’ı işgali, haliyle diğer Avrupalı devletlerin de sömürgecilik arzularının kabarmasına yol açabilirdi. İngiltere, Osmanlı Devletine 1887 yılında hazırlanan antlaşmayı imzalaması için baskı yapıyordu. “Eğer Osmanlı Devleti, olayı uzatıp antlaşmayı imzalamazsa İngiltere’nin Mısır’daki işgali kalıcı olacaktır” derken Rusya ve Fransa antlaş-

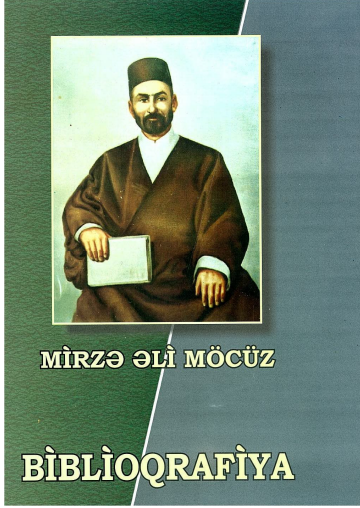
maya tepkilerini açık bir tehdide dönüştürerek “Eğer Osmanlı Devleti antlaşmayı imzalarsa Fransa, Suriye’yi; Rusya da Doğu Anadolu bölgesini işgal edecektir” şeklinde açıklama yapıyordu. Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti antlaşmayı imzalamamış Mısır’daki egemenliğinden vazgeçmeyerek Mısır hükümetini ve Hidiv’i İngiltere’ye karşı savunmasız bırakmamıştır. Bu bölümde Kızıltoprak, Osmanlı ile İngiltere arasındaki nefes kesen diplomasi mücadelesini Osmanlı ve İngiliz kaynaklarını derinlemesine inceleyerek ortaya koyuyor.

Kızıltoprak kitabın dördüncü bölümünde “Büyük Devletlerin Mısır Sorununa İlişkin Politikaları”nı analiz ediyor. Esasında kitap boyunca büyük devletlerin soruna nasıl yaklaştığı ile ilgili genel bir kanaat oluşuyor ancak yazar bununla yetinmeyerek bu devletlerin yaklaşımını biraz daha açarak anlaşılır hale getiriyor.

Kitaptan hareketle sonuç olarak şu söylenebilir: Osmanlı Devleti 1882-1887 yılında uyguladığı politikaları sayesinde İngilizlerin Mısır’da rahat hareket etmesini ve sömürge politikalarını rahatça uygulamasına imkân tanımamıştır. Mısır konusundaki stratejiyi belirleyen Abdülhamid, İngilizlere Mısır’ı tahliye ettirmemiş ama Osmanlının bütün çaresizliğine rağmen kolay yutulur bir lokma olmadığını da göstermiştir.

MİRZE ELİ MÖCÜZ HAKKINDA ÜÇ ESER

Bilgehan A. Gökdağ*

20. Yüzyıl Azərbaycan edebiyatının ən önəmli təmsilçilərindən olan Mirze Eli Möcüz (1874-1934) haqqında İran'da və Azərbaycan'da çox sayda tədqiqat aparılmışdır. Şairin həyatını və əsərlərini mövzu alan tədqiqatların çoxluğu neredəyə bir "Möcüzşinaslıq" sahəsi yaratmışdır deyə bilərik. Möcüz üzərində tədqiqat aparan bilim adamlarından biri də Ferman Həlilov'dur. Möcüzə bağlı 30 ildən bu yana sürdürdüyü tədqiqatlar nihayət kitablar halində elimizin altındadır. Ferman Həlilov'un Möcüz'ə bağlı ilk kitabı "*Mirze Eli Möcüz - Bibliyoqrafiya*" adını daşıyır. Kitap, 2007 yılında Bakü'də Nurlan Yayın-

ları arasında çıxmışdır. Möcüz'ə bağlı 1921-2007 illəri arasında nəşredilən kitablar, dergilərdəki məqalələr və qəzetə yazıları əsərin əsasını təşkil etməkdədir.

Mirze Eli Möcüz'ün əsərləri, həyatı və şairliyi haqqında Azərbaycan Türkçəsi, Türkiyə Türkçəsi, Farsça, İngilizce, İtalyanca və Rusça yazılmış kitab və məqalələrin listesi bu kitabda oxuyuculara təqdim edilmişdir. Ferman Həlilov'un verdiyi məlumatlardan Mirze Eli Möcüz'ün seçmə şiirlərinin toplanmış ilk əsəri 1945 yılında İran'da nəşredilmişdir. K. Memmedli tərəfindən çap edilən bu əsər daha sonrakı illərdə Azərbaycan Türkçəsi və Rusça olaraq Bakü'də bir neçə dəfə çap edilmişdir. Möcüz'ün şiirləri fərqli şəxslər tərəfindən yene fərqli tarixlərdə və yerlərdə toplanmış və kitab olaraq nəşredilmişdir. Bu kitabların sayı 13'dür. Ən son çap edilən əsər "Şebüsterli Mirze Eli Möcüz, Şeirler, Bakı, Oskar 2007" künyəsiylə Kamil Veli Nərimanoğlu'na aittir. Möcüz'ün həyatı və sənəti haqqında çap edilən tədqiqat və məqalələrin sayıca fəzalılığı da gözəndən qaçmamaktadır.

Bibliyoqrafiya adlı kitabda ayrıca Möcüz'ün şiirlərinin hansı kitabda yer aldığı da əlifbətik bir düzən çində sıralanmışdır. Ferman Həlilov'un Möcüz haqqında illərdir çap etdiyi tədqiqatların nəticəsi olaraq ortaya çıxan 148 səhifəlik "*Mirze Eli Möcüz-Bibliyoqrafiya*" adlı əsər Möcüz üzərində bundan sonra tədqiqat aparanların işini asanlaşdıracaq nitəlikte olup önəmli bir boşluğu dolduracaq kılavuz kitab hüviyyətindədir.

Ferman Həlilov'un "*Mirze Eli Möcüz'ün Elyazmaları*" (Bakı-2008) adlı əsəri Səlmən Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Edebiyat

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

ve İncesenet Arşivi'nde bulunan Möcüz'e ait şiirlerin el yazmalarını ihtiva etmektedir. Şairin kendi kaleminin çıkan şiirlerin el yazma biçimleri ilk defa bu kitapta dikkatlere sunulmaktadır. Burada Möcüz'e ait 78 şiir, 13 rubai ve 4 adet tamamlanmamış şiir parçası yer almaktadır. Şiirlere ait elyazmalarının faksimileleri verildikten sonra her şiirin başlangıç ve bitiş mısralarıyla ölçüsü ve hacmine ait bilgiler kitabın "avtoqrafların təsviri" (elyazmalarının təsviri) bölümünde bulunmaktadır. 77 ve 78 numaralı şiirler araştırmacı tarafından pornografik nitelikte bulunduğu için el yazmaları da kitaba dahil edilmemiştir.

Eserin giriş kısmında "Mirze Eli Möcüz'ün Avtoqrafları və Eserlərinin Bakı Neşrləri" adlı bölümde Möcüz'ün kendi el yazısıyla yazılmış olan şiirlerinin hangi kütüphane ve arşivlerde bulunduğu hakkında doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Möcüz'ün şiirlerinin

toplandığı kitap neşirleri hakkında değerlendirme yapan Helilov özellikle K. Memmedli'nin neşirlerini haklı olarak eleştirmiş, Sovyetler Birliği döneminde bilimin nasıl ideolojinin emrine verildiğini bu çalışmasında belgeleriyle ortaya koymuştur. Möcüz'ün Sovyet sosyalist anlayışıyla bağdaşmayan şiirleri K. Memmedli tarafından ya çıkarılmış, ya da bazı kelime ve cümleler değiştirilerek sosyalizm fikriyle uyumlu hale getirilmiştir. Mesela Möcüz'ün kendi kaleminde çıkan biçimi

Nolurdu birce nizama düşeydi maşınlar,

Hilas olaydım elinden bu keckabırkann.

Mısraları K. Memmedli neşrinde

Urus yolu açılardı kaçaydın ey Möcüz,

Hilas olaydın elinden bu keckabırkann.

şekline dönüştürülmüştür. Yine Möcüz'ün "Fransızca ohuyun, hem de mahut tohuyun" mısraı Memmedli neşrinde "Siz Urusça ohuyun, hem de mahut tohuyun" biçimiyle kitaba girer. Ferman Helilov bu çalışmasıyla Sovyetler Birliği döneminde edebiyat araştırmalarının nasıl ideolojinin emrine verildiğini, bilimsellik kılıfı altında sosyalist anlayışa hizmetin esas olduğunu belgeleriyle ortaya koymuştur.

Ferman Helilov'un Möcüz'le ilgili en son yayımlanan kitabı "**Cenubi Azərbaycan Şairi Mirze Eli Möcüz**" adını taşımakta olup, Bakü'de Elm ve Teshil Yayınları arasından 2010 yılında çıkmıştır. Möcüz'ün hayatı, sanatı ve eserleri hakkında yapılan araştırmaların neticelerini tam ve

sistemli şekilde yansıtan bu eser "müellifden" ve "netice" kısımları haric beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Mirze Eli Möcüzün Mühiti ve Heyati" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Möcüz'ün çocukluk ve gençlik devrelerini geçirdiği 1874-1890 yıllarının Şebüster kasabası hakkında bilgiler verilmiş ve Möcüz üzerinde Şebüster kasabasının etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. 1890-1906 yılları arasında Möcüz'ün İstanbul'da yaşadığını öğreniyoruz. Şairin İstanbul'a geliş sebebi, burada geçen hayatının 16 yıllık kısmı, İstanbul'un Möcüz'ün dünya görüşünün şekillenmesindeki yeri bu bölümde ele alınıp incelenmiştir. Möcüz kendisi gibi İran'dan İstanbul'a gelen Şebüsterli hemşehrilerinin "Valide Han"da kaldıklarını şu mısralarda ortaya koyar:

O gün ki getdi Şebüster Cavanları éyzen,

O gün ki oldu bize "hané-Valide" Mesken.

1906 yılında İstanbul'dan Şebüster'e geri dönen Möcüz 1920 yılına kadar burada gördüğü aksaklıklar ve toplumsal çürümeler karşısında halkı eğitici sohbetlerde bulunmuş, halkın rahatça anlayacağı tarzda şiirler yazarak etrafını aydınlatmaya çalışmıştır. Yine bu bölümde Kaçar hakimiyetinin sonu ve Rıza Pehlevi'nin şahlığının ilk dönemleri olan 1920-1933 yılları arasında Möcüz'ün faaliyetlerinin karakteri, sosyo-kültürel hayatın canlanmasına tesiri ve sonuçları araştırılıp ortaya konmuştur.

Kitabın 2. bölümü "Mirze Eli Möcüz'ün İranlı ve Şimali Azerbaycanlı Müasirleri" adını taşımakta olup, burada 20. yüzyıl yeni Fars şiirinin ön-

cüleri olan M. Bahar, İ. Mirze, E. Lahuti, E. Gilani ile olan ilişkileriyle birlikte ayrıca Molla Nesreddin dergisinden C. Memmedguluzade ve M. E. Sabir'le olan dostlukları araştırılmış, Bu ilişki ve dostlukların Möcüz'ün sanatına olan etkileri tespit edilmiştir. Möcüz'ün Güney Azerbaycan aydınlarıyla birlikte çeşitli sanatlarla meşgul olan Şebüster aydınları ile olan karşılıklı münasebetleri, etrafına topladığı taraftarlarla oluşturmaya çalıştığı sosyo-kültürel muhit, buradan yaymaya çalıştığı demokratik fikirler yeni arşiv belgelerinin ışığında yine bu bölümde dikkatlere sunulmuştur. Ayrıca Möcüz'ün çağdaşlarının hatıraları ve devrin matbuatına yansıyan bilgi ve belgelerin de bu bölüm hazırlanırken sıklıkla başvuru kaynakları olduğunu da belirtmeliyiz.

Möcüz'ün şiirlerinde ele aldığı konular ve fikirler, klasik edebiyat ve folklordan beslenmesi, sanatının bazı özellikleri, şiirlerinin dili gibi konular

---

üçüncü bölümde “Mirze Eli Möcüz’ün Yaradıcılığının Esas İstikametleri ve Bezi Senetkarlık Hüsusiyyetleri” başlığı altında incelenmiştir.

“Mirze Eli Möcüz’ün Eserlerinin Neşri” adlı dördüncü bölümde Möcüz’ün şiirlerini ilk defa toplayan ve neşreden kişinin K. Memmedli olduğu bilinmekteydi. Helilov bu çalışmasında Memmedli’den önce C. Memmedguluzade, E. Şebüsteri, H. M. Nahçıvani, E. Nahçıvani, M. Müeddeb, K. Paşazade, E. Bireng, Y. Heyrabi, M. Mehemmedi’nin çalışmaları olduğunu belgelemiştir. Bu bölümde ayrıca K. Memmedli’nin yayına hazırladığı Möcüz şiirlerinin Tebriz ve Bakü neşirlerinin ciddi kusurları ve bu kusurların oluşma nedenleri ortaya konulmuştur. Tahran, Tebriz, Bakü neşirleri tek tek ele alınarak değerlendirilmeye tabii tutulmuştur. Kamil Veli Nerimanoğlu’nun Möcüz şiirleri neşri ayrıca kıymetlendirilmiştir.

Eserin beşinci ve son bölümünde Möcüz’ün hayatı ve sanatının 70 yıllık araştırma tarihi ele alınmıştır. Helilov’un eserinde İran’da Möcüz’le ilgili yapılan çalışmalardan da geniş olarak istifade edildiğini, özellikle M. T. Zehtabi, Y. Şeyda, M. Nikabi, H. S. Kurrayi’nin Möcüz’ün hayatı ve sanatının öğrenilmesinde önemli eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz. Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Farsça, İngilizce, Rusça, İtalyanca gibi farklı dillere ait çok sayıda kaynak kullanılarak hazırlanan “Cenubi Azerbaycan Şairi Mirze Eli Möcüz” adlı eser şairi bütün yönleriyle ele alan çok önemli bir araştırmadır. 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli simalarından biri olan Möcüz’ün hayatı, sanatı ve edebi kişiliği hakkında yapılan araştırmaların ne-

ticelerini hazırladığı monografik eserle aksettiren Ferman Helilov’a çok teşekkür ederiz.